

Türk Halk Edebiyatında “Bir Dudağı Yerde Bir Dudağı Gökte” Motifi Üzerine
Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme

*A Comparative Evaluation of the Motif “One Lip on the Ground, One Lip in the Sky” in Turkic
Folk Literature*

Mariia EREN¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü, Ankara, erenmariia@gmail.com, orcid.org/0000-0003-4834-450X

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:
15.03.2025
Kabul/Accepted:
08.04.2026

DOI:

10.18069/firatsbed.1658653

Anahtar Kelimeler

Bir dudağı yerde bir dudağı
gökte, motif, Türk halk
edebiyatı, masal.

Keywords

One lip on the ground, the
other in the sky, motif,
Turkic folk literature,
folktale.

ÖZ

Motif, edebiyatta ve folklorda en küçük öge olsa da eserin dokusunu oluşturan önemli birimlerden biridir. Bu çalışmada genelde Anadolu halk masallarında mevcut olan Arap karakterine özgü olduğu düşünülen “bir dudağı yerde, bir dudağı gökte” olarak adlandırılan motif ele alınıp dünya halk edebiyatı örnekleriyle karşılaştırılacaktır. Diğer halkların folklor eserlerinde dudak dışında, çene ve diş gibi unsurların kullanıldığı da görülmektedir. Adı geçen motif S. Thompson’un ve A. Aarne’nin kataloglarında yer almamasına rağmen Avrasya’nın pek çok bölgesinde tespit edilmiştir. “Bir dudağı yerde bir dudağı gökte” kadim motifi genelde bilinen Arap figürü hariç diğer halklarda ve Türk topluluklarında kurt, ejderha, dev anası, dev kızı, kocakarı ve yeraltı varlıkları olmak üzere çeşitli temsilcilere sahiptir. Bunların isimleri hangileri olursa olsun hepsi olumsuz niteliklere sahiptir. Slav, Romen, bazı İran ve Kafkasya halklarında “bir dudağı yerde bir dudağı gökte” özelliği sıkça uçan yılan ya da başka bir deyişle ejderhaya ait olduğu görülmektedir. İlk örneklerine Hz. Musa ile ilgili anlatılan rivayetlerde, Eski Ahit’te, kadim Ugarit ve Hint metinlerinde rastlanmaktadır. Çalışmaya konu edilen motif için mitolojik metinlerin yanı sıra halk masalı, halk hikâyesi, kahramanlık destanı gibi anlatı türleri incelenecektir.

ABSTRACT

Although the motif is the smallest element in literature and folklore, it is one of the important units that form the texture of the work. In this study, the motif called “one lip on the ground, one lip in the sky”, which is thought to be specific to the Arab character generally present in Anatolian folk tales, will be discussed and compared with examples of world folk literature. It is also seen that elements such as jaw and teeth are used in addition to lips in folklore works of other peoples. Although the mentioned motif is not included in the catalogs of S. Thompson and A. Aarne, it has been detected in many regions of Eurasia. Apart from the generally known Arab figure, the ancient motif of “one lip on the ground, one lip in the sky” is specific to various representatives such as wolf, dragon, giant mother, giant daughter, old woman and underground beings in other peoples and Turkic communities. Regardless of their names, they all have negative characteristics. In Slavic, Romanian, some Iranian and Caucasian peoples, the feature of “one lip on the ground, one lip in the sky” is frequently seen to belong to a flying snake or, in other words, a dragon. Its first examples are encountered in the narratives told about Prophet Moses, in the Old Testament, ancient Ugarit and Indian texts. In addition to mythological texts, narrative genres such as folk tales, folk stories, and heroic epics will be examined for the motif in question.

Atıf/Citation: Eren, M. (2026). Türk Halk Edebiyatında “Bir Dudağı Yerde Bir Dudağı Gökte” Motifi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36, 2, 819-830.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Mariia EREN, erenmariia@gmail.com

1. Giriş

Halk edebiyatı alanında motif, ilkel insanın çeşitli isteklerine veya rutin hayatıyla ilgili sorularına mecazi bir biçimde yanıt veren narratif birimi olarak tanımlamak mümkündür. İnsanlığın gelişiminin ilk aşamalarındaki yaşam ve psikolojik koşullarının yakın ya da aynı olması takdirde motifler benzer özellikleri taşıyarak bağımsız bir şekilde meydana gelirler (Veselovskiy, 1913: 11).

Folklor dünyasını oluşturan ve canlı dokulara sahip olan motif kavramına ilişkin muhtelif görüşler mevcuttur. Stith Thompson (1977: 415) motifi; “*bir masalda geleneği devam ettirme gücüne sahip en küçük parça*” şeklinde tanımlarken bunları kahramanlar, unsurlar (sihirli nesnelere, olağanüstü gelenekler vs.) ve tek sefer tekrarlanan olaylar olmak üzere üç sınıf olarak değerlendirmektedir. (Thompson, 1955: 7-8). Motifi oluşturan önemli kriterlerden biri unsurun sıra dışı olmasıdır. Aynı zamanda Thompson’un kataloğunda temalar, olaylar ve durumlar, karakterin ve nesnelere özellikleri, karakter sayısı, nesnelere ile hayvan gibi kategoriler motif çerçevesinde eşit bir şekilde ele alınmaktadır (Parpulova, 1976: 61-62). “Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü”ne göre ise motif kavramı “*mitoloji, masal, efsane, destan ve halk hikayesi gibi türlerde, yaşama gücüne sahip en küçük ögeye verilen ad*” şeklinde tanımlanmaktadır (Kaya, 2020: 638). Bilim insanı S.Yu. Neklüdo (2004: 236-247) halkbiliminde motif teorisini geliştirirken motifi “*filoloji araştırmaları alanında en zor olanlardan biri*” olarak sınıflandırmıştır. Bununla birlikte söz konusu kavramın halk edebiyatçıları için büyük önem taşıdığını ve motife başvurulmadan gerek anlamsal gerek ise yapısal tahlilin mümkün olmadığından söz etmektedir.

Motif kavramı; olay örgüsünü oluşturan birim ve folklor metninin yapısını oluşturan birim olarak ele alınabilir veya motif kendi yapısı bakımından da değerlendirilebilir. Folklor uzmanı B.N. Putilov’a göre (1975: 143):

“Folklor ürününe ait olay örgüsünün araştırılması adı altında bütün unsurlarının tahlil edilmesi, semantik ve yapısal ilişkiler, karakterler arasında bağlantılar, arka planda bulunan gizli elementlerin ortaya koyulması olarak anlaşılmalıdır. Bundan dolayı olay örgüsünü iyi anlayabilmek için ürünün içine giren gerek sabit olan gerek ise yeni şekillere bürünen motifleri analiz etmek şarttır. Belirtmek gerekir ki motifler; dinamik ile statik olması, betimleme ile anlatma unsurları, işlevleri ve olay örgüsü oluşturma rolü bakımından farklılık göstermektedir”.

Folklorik-epik eserler incelenme alanında motif teriminin yanı sıra kimi zaman ise “motifem” ve “allomotif” gibi kelimeler de kullanılmaktadır. V.Ya. Propp’un “işlev” olarak sınıflandırdığı A. Dundes ayrı bir şekilde ele alıp “fonem” kavramına benzeterek “motifem” adını vermiştir. Allomotif ise motifin ve motifemin gerçekleşmesi anlamına gelmektedir (Şalıgına, 2012: 252).

Anadolu masallarında “bir dudağı yerde bir dudağı gökte” motifi yaygın olanlardan biridir. Bilindiği üzere genellikle “Of” çekilirken kimi zaman halk masalı, kimi zaman ise halk hikayesi ana kahramanın yanında birdenbire çıkan Arap karakterine has bir özelliktir. Fakat Anadolu sahasının dışına çıkılıp Batı halklarının ve diğer Türk topluluklarının halk edebiyatı ürünleri daha detaylı incelendiği takdirde söz konusu motifin kadim Ugarit medeniyetinden İskandinav mitolojisine, Eski Ahit’ten epik metinlere kadar uzun ve gayet sabit bir yoldan geçtiği görülecektir.

Araştırma sırasında “bir dudağı yerde bir dudağı gökte” motifi Anti Aarne ve Stith Thompson’un kataloglarında bulunmamıştır. Geniş yayılma coğrafyasına sahip olmakla birlikte motifin bütün Avrasya’da görülüyor olması söz konusu kataloglara girmemesi sebebi olarak varsayılabilir.

Bunun yanında Yu. Ye. Beryozkin’in geliştirdiği “*Bölgelere göre folklorik-mitolojik motiflerin yayılması ve tematik sınıflandırılması*” adlı katalogta ise ele aldığımız motif

1. Gökyüzüne kadar uzayan ağız (L90),
2. Gökyüzüne ve yeryüzüne kadar uzayan dişler (L90B),
3. Gökyüzüne ve yeryüzüne kadar uzayan boynuzlar (L90C),
4. Gökyüzüne ve yeryüzüne çivilenmiş dudaklar (L90D) olmak üzere dört kapsamlı başlık altında değerlendirilmektedir¹.

“Gökyüzüne ve yeryüzüne kadar uzayan boynuzlar” kategorisi yer almasına rağmen motif olarak konumuzdan biraz farklıdır. Bahsi geçen motifli halk masallarında baş kahraman genelde hayvanın veya canavarın boynuzları üzerinden yukarı çıkmaktadır. Araştırılmış metinlere göre “gökyüzüne ve yeryüzüne çivilenmiş

¹ (URL-1) <https://www.ruthenia.ru/folklore/berezkin/> (Erişim Tarihi: 23.12.2024).

dudaklar” adlı dördüncü gruptaki örnekler de canavarın açık ağzını değil, baş kahramanın düşmanını yenmesi için yaptığı eylemi açıklayan motiftir. Söz gelimi, Salar Türklerine ait bir anlatıda oğlan kötü ruh olan Mungıskarcah’ın üst çenesini gökyüzüne, alt çenesini yeryüzüne çivileyip onu böyle öldürmüş” ifadeleri yer almaktadır (Tenişev, 1964: 26-27, № 11). Buradan hareketle sadece ilk iki başlığın bir motif grubu içinde değerlendirilmesi mümkündür. Araştırılan folklorik metinlerde çeşitli olay örgülerine, karakterlere bakılmaksızın bütün halk edebiyatı örneklerinde kısaca “Göğe kadar uzayan ağız” (Mouth from the earth to the sky²) olarak adlandırılabilir bir motif söz konusudur. “*Bölgelere göre folklorik-mitolojik motiflerin yayılması ve tematik sınıflandırılması*” adlı kataloğa göre araştırmamızın konusu olarak seçilen motif Anadolu hariç şu bölgelerde tespit edilmiştir:

Ön Asya (Ugarit); Tibet, Kuzey-Doğu Hindistan; Güney Asya (Kadim Hindistan, Bengalliler, Nepalliler); Balkan Bölgesi (Romanya, Moldova, Gagavuzya, Macaristan, Yunanistan); Orta Avrupa (Slovakya, Rusya, Belarus, Ukrayna); Kafkasya-Küçük Asya (Kırım Tatar Türkleri, Kalmukya Cumhuriyeti, Osetya, Abhazya, İnguşetiya, Kumuk Türkleri, Laklar, Gürcüler, Ermeniler, Anadolu Türkleri); İran-Orta Asya (Farslar, Tacikler, Türkmenler, Beluçlar). Baltık-İskandinav Bölgesi. Volga-Perm // İdil Bölgesi (Çuvaş Türkleri, Mordovya); Türkistan Bölgesi (Kazak Türkleri, Salarlar); Güney Sibirya- Moğolistan (Altay Türkleri, Çelkan, Teleüt, Kumadı, Tuva, Hakas Türkleri, Oyrat, Halha-Moğollar). Amur-Sahalin Bölgesi (Nivhi halkı); Japonya (Aynu halkı).

Bozkır bölgesi boyunca gerçekleşen göç süreci, motifin yukarıda ifade edilen halklardan halklara geçmesine yol açmış olabilir, fakat “Göğe kadar uzayan ağız” motifinin yayılmasının Batı Avrasya’da çok daha erken dönemlerde başladığı bilinmektedir (Duvakin, 2023: 121).

2. Dünya Halk Edebiyatında “Gökyüzüne Uzayan Ağız” Motifi

“Gökyüzüne uzayan ağız” olarak kısaca adlandırılabilir motifin ilk örneklerine, M.Ö. XIV-XIII. yüzyıllara tarihlenen Ugarit³ çivi metinlerinde rastlanmaktadır. Gök gürültüsü, yağmur, bereket tanrısı olan Baal ile ölüm, kuraklık, verimsizlik tanrısı Mot arasında gerçekleşen mücadeleden söz eden epik metin parçası aşağıdaki gibidir:

“(1) [Mot],

(2) [bir dudağı yer]e kadar,
Bir dudağı göğe kadar,

(3) [a] dili ise yıldızlara kadardır” (Şifman, 1999: 144).

Bunun dışında “bir dudağı yerde bir dudağı gökte” motifinin kadim örneklerinden birisine yetmiş beş bin beyitten fazla oluşan eski Hindistan’da ortaya çıkan “Mahabharata” adlı destansı şiirde rastlanmaktadır. 124’ncü bölümde 19-24 mısraları arasında (1987: 261) Mada olarak bilinen asura⁴ gerek güç gerek vücut açısından bir dev olarak tasvir edilir: “Kuvvetinin ve bedeninin büyüklüğüne ne tanrılar ne de diğer asuralar yaklaşabilirdi. Ağzı kocaman ve korkunçtu, dişleri sivriydi, çenesinin biri yere dayanır, öbürü ise ta gökyüzüne kadar yükselirdi”.

1222-1225 yılları arasında İzlandalı yazar, şair ve politikacı Snorri Sturluson tarafından yazılan İskandinav mitolojisinin en önemli eserlerinden biri olan ‘Nesir Edda’da Fenrir (Fenrisulfr) adlı canavar bir kurda rastlanmaktadır. İskandinav mitik düşüncesine göre dişi dev Angrboda ile Loki’nin oğlu olan Fenrir diğer tanrıları yok edebileceği düşüncesiyle sapasağlam bir zincire bağlanmıştır. Kurt öfkelenip kurtulmaya çalıştığı sırada ağzına kabzası dilinin altına, ucu ise göğe dayanacak şekilde kılıç sokulmuştur (Sturluson, 1970: 52). “Tanrıların Kaderi” ya da “Tanrıların Alacakaranlığı” manasına gelen Ragnarök zamanında ise kıyamet koparken Fenrir ile ilgili tekrar benzer betimlemeler yer almaktadır: “Fenrir kurdu apaçık ağızıyla yaklaşırken üst çenesi gökyüzüne, alt çenesi ise yeryüzüne kadardı. Fazla yer olsa, ağzını daha geniş de açabilecekti. Gözlerinden ve burnunda ateş saçılır” (Sturluson, 1970: 90).

² Monster's upper lip (fang, horn, etc.) touches the sky, lower touches the ground // Canavarın üst dudağı (diş, boynuz vb.) göğe, alt dudağı yere değeri.

³ Ugarit, kuzey’ Suriye’de Lazkiye’nin 12 km. kuzeyinde bugünkü Ras Şamra harabelerinin yerinde, Eski Çağların en önemli ticaret merkezlerinden biri idi (Kinal, 1963: 1).

⁴ Asura (Sanskritçe असुर, Tibetçe རྩམ་ཡིན) Hinduizm’de şeytan, titan, yarı tanrı, antitanrı, devler şeklinde de adlandırılan mitolojinin alt seviyesinde bulunan varlıklar.

Kutsal kitaplarda ve rivayetlerde de söz konusu motifin yer aldığı görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'in A'râf suresi 108. âyetinde Hz. Musa'nın mucizevi asasının kocaman bir ejderhaya ya da yılanı dönüştürdüğünden söz edilmektedir: "Musa, asasını yere atar atmaz apaçık bir yılan (ejderha) oluverdi; elini çıkardı, bakanlar bembeyaz olduğunu gördüler". "Bir dudağı (çenesi) yerde, bir dudağı (çenesi) gökte" motifini barındıran söz konusu epizodun devamı çeşitli rivayetlerde bulunmaktadır. Örneğin, Müfessir ve Eş'arî kelâmcısı Beyzâvî *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* (1988: 352) adlı eserinde ortaya çıkan yılanı ve konuyla ilgili epizodu şu şekilde anlatmaktadır:

"Hz. Mûsâ (a.s.) asâsını atınca kıllı ağzı açık bir yılan haline geldi. İki çenesinin arası seksen zirâ idi. Alt çenesini yere, üst çenesini de sarayın surları üzerine koydu. Sonra Firavun'a doğru yöneldi. Firavun ondan kaçtı ve kaçarken hades yaptı. İnsanlar izdihmandan dolayı birbirlerini ezdiler ve yirmi beş bin kişi can verdi. Firavun: Ey Mûsâ! seni gönderenin hakkı için onu tut, ben sana inanıyorum ve İsrailoğullarını seninle göndereceğim, diye bağırdı. Hz. Mûsâ onu tuttu ve tekrar asâ oldu⁵."

Eski Ahit'te de günahkârlar ile Tanrı'ya inanmayanlara ilişkin "ağızlarının gökyüzüne değdiği, dillerinin ise yere sürüldüğü" dile getirilmektedir⁶. Canavarın açık ağzını resmeden "Cehennem ağzı" olarak adlandırılan yaygın Orta Çağ ikonografik motifinin de German ile İskandinav mitolojisindeki Ragnarök günüyle ilgili mitlere kadar gitmesi ihtimali yüksektir.

Halk edebiyatı örneklerine baktığımızda Slav topluluklarına giren Rus ve Belarus halk masallarında da aynı motif yer aldığını görmekteyiz. V.Ya. Propp "Masal Biçimbilimi" adlı çalışmasında (1985: 59) halk masalındaki ana karakterlerin işlevlerinden söz ederken "Kahraman İzlenir" bölümünde (XXI) "izleyen, kahramanı parçalayıp yemeğe çalışır (Pr5)" şeklinde açıklamakta ve bu bağlamda şöyle bir örnek vermektedir: "*Dişi ejderha, genç kız kılığına bürünür, kahramanı baştan çıkarır, sonra dişi aslana dönüşür ve onu parçalayıp yemek ister. Ejderhanın anası ağzını açar, bir dudağı yerde bir dudağı göktedir* (155)".

"İvan Köyoğlu ile Boyu Parmak Kadar, Bıyığı Yedi Verst Kadar Adam" (İvan-Krestyanskiy sını i mujiçok sam s perst, usı na sem verst" (Afanasyev, 1957: 287-291) adlı Rus masalında baş karakter İvan yolunda önce üç, ardından altı, dokuz ve nihayet on iki başlı ejderhaları öldürdükten sonra sadece dişi ejderha ve üç gelini hayatta kalır. İvan'a daha nasıl zarar verebileceklerini düşündüğü sırada küçük gelin "İvan Köyoğlu nereye gitse hep açıklıkla karşılaşır, ben güzel elma ağacına dönüşürüm. Elmayı yer yemez zehirlenip bayılır" der. Ortanca gelin "Ben ise ona hep susuzluğu hissettirip yolunda kuyuya dönüşürüm, bir içsin bakalım!" der. Büyük gelin "Ben de yatak olurum. İvan'ın uykusu gelince yatar, ölüm uykusuna dalar" dedikten sonra kaynanaları olan dişi ejderha "Bana kalırsa yerden göğe kadar olan ağzımı açıp bunların hepsini yerim" diye ifadesini kullanır. Masalın devamında da tekrar bu motif karşımıza çıkar: "Onlar yerden gökyüzüne kadar açılmış ağza doğru yaklaşınca ne yapacaklarını düşünürler. Geriye çekilip hızlanıp ejderhanın ağzı üzerinden atlamaya karar verirler" (Afanasyev, 1957: 290).

"İvan Köyoğlu ile Çudo-Yodo" isimli masalda da (1963: 20) tamamen aynı motif yer almaktadır: "Az gittik uz gittik birdenbire gök kararış, rüzgâr esmeye başlamış, bir bakmışlar ki en yaşlı dişi ejderha peşlerine geliyormuş. Yerden göğe değen ağzını açıp kardeşleriyle birlikte İvan'ı yutmak istiyormuş. <...>"

"Yuvarlanan Bezelye" (Pokatigoroşek) adlı Belarus masalında (Afanasyev, 1957: 263, №134) benzer bir epizod "Peşlerine üçüncü ejderha düşmüş, yerden gökyüzüne kadar uzayan ağzını da açmış" şeklinde anlatılmaktadır. Yukarıda örnek olarak verilen Slav halk masallarıyla benzerlikler taşıyan Macar masalında Kiss Miklos isimli delikanlı önce on iki, ardından yirmi dört başlı ejderhanın başlarını kestikten sonra gri kedi yavrusuna dönüşüp ejderhaların annesi ile karılarının yaşadığı eve girer ve konuşmalarına kulak misafiri olur. Küçük ejderhanın karısı: "Ben su kaynağı olurum, kardeşler içer içmez ölürler." der. Büyük ejderhanın karısı: "Ben zehirli meyveli armut ağacı olurum." der. Ejderhaların annesi ise görebilmesi için göz kapaklarının 1200 pound ağırlıklı demir değneklerle desteklenmesini ister ve bir çenesi yerde, bir çenesi gökte olan ağza dönüşeceğine dair söz verir (Curtin, 1890: 477-516).

⁵ Daha detaylı bilgiler için bkz.; Suyûtî, ed-Dürrü'l-Mensûr, C.XI, s. 243; Taberî, Câmi'u'l-Beyân, C.X, s. 343-345, Râzî, Mefâtilu'l-Gayb, C.XXIV, s.131; İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm, C.VI s. 359.

⁶(URL-2) Eski Ahit 72: 9-9. <https://ekzeget.ru/bible/psaltir/glava-72?verse=9:9-9/> (Erişim Tarihi: 17.02.2025).

Rumen sahasında yer alan bir halk masalına göre Florea adı olan kralın üç oğullarında biri Sabah Şafağı Perisi'nin kuyusundan su getirmek için yola koyulur. Yolun üzerindeki köprüde bir çenesi gökte, öbür çenesi yerde üç başlı ejderhaya rastlar (Kremnitz, 1882: 237-295, № 20).

Söz konusu motifin görülebileceği örneklerden daha birisi, 18. yüzyıl Türkmen şairi Şeydayı'nın tasnif ettiği Orta Asya'da ve İran'da “Gül-Senuber” olarak bilinen halk hikâyesinde delikanlı Senuber ağacın altında uyuyup “bir dudağı yeri bir dudağı ise gökyüzünü süpüren” şeklinde açılan ağızla ejderhanın yaklaştığını sezer. Meğer bu ejderha her yıl Simurg kuşunun iki yavrusunu yermiş (Koroglu, 1991: 122).

Ermeni masalları büyük ihtimalle Türk masallarının etkisi altında kalıp Arap imajını benimsemişlerdir. “Ermeni Halk Masalları” (1933: 21) derleme kitabının ön sözünde folklorlarda kadın konumundan söz edilirken “güzel kızlardan biri “bir dudağı yerde bir dudağı gökte” Arap maskesini takıp eşkıyalık yaparak uzun süredir komşu kralları korku içinde tutarmış” ifadesi geçmektedir. Yunan masallarında da Türk halk masallarıyla neredeyse birebir benzerlikler bulunmaktadır: “Bir kadının çok tembel oğlu varmış. Bir gün kadın odun toplamak için ormana gitmiş, eve dönerken kuyu yanında durup “Ah, Ali!” der demez kuyu içinden “bir dudağı yerde bir dudağı gökte” Arap çıkmış. Kadına “Neden beni çağırdın” diye sormuş ve adının Ali olduğunu söylemiş” (Cosquin, 1922: 536-537).

Dünyada folklor motiflerinin benzer veya aynı olması her zaman bir etkileşimden kaynaklanmayabilir. Motif ve masal tiplerinin birbirinden bağımsız bir şekilde gelişmesi de söz konusu olabilir. Ancak Yunan ile Ermeni coğrafyalarının Türkiye'ye yakın bulunması ve adı geçen ülkelerin Müslüman olmaması nedeniyle Arap imajının ödünç aldıkları varsayılabilir.

3. Anadolu Sahası

Bilindiği üzere Anadolu masallarında ve halk hikâyelerinde “bir dudağı yerde bir dudağı gökte” olma özelliği Arap karakterine özgüdür. Umay Günay (1983: 32) dev ile birlikte Arap figürünü “*kahramana zarar vermek üzere ortaya çıkan, ancak kahramanın dürüstlüğü, iyi huyu, zekâsı, hüneri ile yardımcılık görevi üstlenen karakterler*” kategorisi içinde değerlendirmesine göre Türk folklorunda Arap'ın ana kahramanın hem yardımcısı hem de düşmanı olabilirken çift işleve sahip olduğu anlaşılmaktadır. Konuya ilişkin Umay Günay (1983: 33) şöyle bir açıklamada da bulunmaktadır:

“Siyah derili ve çok korkunç olarak anlatılan bu karakter masalarda isimleri belirsiz tipler için öldürücü bir düşman olduğu halde bizim masal kahramanlarımızın zekâları sayesinde onların yardımcısıdır. Bu karakter bir yardımcıdan ziyade, masal kahramanlarının ihtiyacı olan şeyleri temin eden veriler olarak karşımıza çıkarlar”.

Arap figürü, farklı versiyonlarda, aynı işlevi gören başka bir karaktere kolayca dönüşebilir. Birçok halk masalında Arap, iyilik yapan ve sıkıntıda olanlara yardım eden Hızır rolüne sahiptir. Bu işlevde görüldüğünde, genellikle “Of-Arap” veya “Of-Lala” olarak adlandırılır ve zorluklar içindeki bir adam “Of” der demez o da görünür. Karagöz gölge oyununda genelde dilenci, şekerci ve kahve öğütücü olarak karşımıza çıkan tiplerden biridir. Kimi zaman bu tür karakterler “beyaz Araplar”⁷ olarak adlandırılmaktadır (Boratav, 1951: 83). Fakat “bir dudağı yerde bir dudağı gökte” özelliği seyirlik oyunlarında yer almaz, genellikle sadece halk masalında bulunur.

Söz gelimi, “Yatalak Mehmet” adlı masalda “Mehmet kuyunun dibine varır, bakar ki tıpkı dervişin dediği gibi bir Arap, bir dudağı yerde, bir dudağı gökte. Yanında bir dünya güzeli, karşısında pamuk üstünde bir kurbağa...” (Boratav, 2009: 141) şeklinde, “Oduncunun Kızı” masalında da “Oduncu yorulmuş da yükünü bir taşın üstüne koymuş, kendi de oturup sırtını kayaya dayamış, derinden bir “Of” çekmiş. O dakikada kaya yerinden oynamış, ihtiyar karşısında bir dudağı yerde, bir dudağı gökte bir Arap dikilmiş” (Boratav, 2009: 191), “Dil Rüküş Hanım” isimli masalda ise “Dil Rüküş, ellerini çırparak: Of, lala gel, demiş. Bir dudağı yerde, bir dudağı gökte kara derili bir belirmiş” (Borovkov, 1938: 133) şeklinde Arap'ın devasa, ağızını ise korkunç olduğu anlatılmaktadır. Bunlar gibi pek çok örnek masal kitaplarında bulunmaktadır. P.N. Boratav'ın derlediği “Bostancı Dede” (2009: 223-234), “Arap Lala” (200: 148-155), “Çan-Kuşu, Çor-Kuşu” (2014: 105-116),

⁷ Daha detaylı bilgi için bkz. Siyavuşgil, Sabri Esat (1941). “*Karagöz. Psiko-Sosyolojik Bir Deneme*”. İstanbul: Maarif Matbaası.

“Eşek Kafası” (2014: 143-151), “Benli Bahri” (2014: 75-81), “Kral-Padişahının Kızı” (2014: 81-90) gibi masallarda Arap karakterine rastlanmaktadır.

Arap, sihirli nesnelere sahip ya da masal kahramanına bu nesneyi verebilen bir figürdür. Kimi zaman mucizevi yüzük yalanınca, koyun derisine sihirli kırbaç vurulunca meydana gelir ya da olağanüstü nesnelere çıkar. Arap dev gibi aldatılıp kandırılmaz, onu yenmek için masal ana karakteri sihirli güce kavuşmalıdır: söz gelimi, “Bostancı Dede” masalında olduğu gibi her varlığı herhangi birine/bir şeye dönüştürebilen sopyaya ulaşmak ya da “Çan-Kuşu, Çor-Kuşu” masalındaki gibi Arap’ın saçını eline dolduktan sonra onu iyice vurarak vücudu süt gibi ağırincaya kadar döven yasemin bir çubuğuna sahip olmak (Stebleva, 2002: 13). Arap karakterinin çeşitli yerlerde ana kahramanın önüne çıkabilse de Umay Günay (1983: 33) “*Türk masallarında bu bir dudağı yerde, bir dudağı gökte Arap ile masal kahramanı çok kere susuz bir kuyu içinde karşılaşır*” diye dile getirmektedir. Söz gelişi, “Keloğlan” adlı masalında Keloğlan elindeki nohudun bir kısmını kuyunun içine dökünce “*Nohudumun yarısını bana ver, bana ver*” diye yalvarmaya başlayınca bir dudağı yerde bir dudağı gökte Arap kuyundan çıkıvermiş (Dmitriyev, 1967: 526). “Kral-Padişahının Kızı” masal örneğinde kuyunun yanı sıra Arap’ın kabaktan da çıkabildiği görülmektedir.

Anadolu sahası Türk halk edebiyatında “bir dudağı yerde bir dudağı gökte” Arap sadece masalarda değil, halk hikâyelerinde de yer almaktadır. Hatta “Şah İsmail” adlı halk hikâyesinde görüldüğü gibi kadın kahramanların bir kısmı Arap kılığına girmektedir. Şah İsmail’le âşıklık kabiliyeti konusunda söyleştikten sonra güreşen “bir dudağı yerde bir dudağı gökte Arap’ın yenilip yüzündeki Arap maskesini çıkarınca aslında ünlü bir beyin “güzeller güzeli kızı” olduğu ortaya çıkmıştır (Köse, 1994: 27). “Çan Kuşu-Çor Kuşu” isimli masalda da “Meğer Arap kızmış” ifadesinden adı geçen karakterin dişil olabileceği anlaşılmaktadır.

Kimi zaman ise “Yılan Peri ile Sihirli Ayna” (İng. “The Serpent-Peri And The Magic Mirror”) adlı masalda olduğu gibi Arap’ın yerini ‘Zenci İfrit’e bıraktığı görülmektedir: “Birdenbire karşısında bir zenci ifrit belirmiş; dudaklarından biri göğe, öbürü yere değıyormuş”⁸ (Kunos, 1901: 179). İfrit, TDV İslâm Ansiklopedisi’ne göre: “*kurnaz, şerir, çetin, yaratılışı güçlü, kızgın ve öfkeli kimse*” manasındadır. İfrit, bu anlamları dolayısıyla cin ve şeytanlar için olduğu gibi mecazi anlamda kötülük ve şeytanlıkta aşırı giden insanlar için de kullanılır (Erbaş, 2000: 516).

Arap imajından daha nadiren ama aynı özelliklerle yine de karşımıza çıkabilen karakterlerden biri devdir. Devlerin fizikî özellikleri en belirleyici yönleri ağız ve dudak yapılarıdır. Masalarda kazma başlı, kazan dişli olan devlerin bir dudakları yerde, bir dudakları göktedir. Ya da bir dudakları yeri süpürür, bir dudakları göğü. Bu ifadeler, devlerin ağızlarının büyüklüğüne ve insan ve hayvanlar ile her türlü varlıkları rahatça yiyebileceklerini işaret eder (Yücel, 1998: 40). Naki Tezel’in “Türk Masalları” adlı kitabında (1971: 39-40) yer alan “Kırk Oğlan” masalında devin şu şekilde tarif edildiği görülmektedir: “Oğlan önce bir korkmuş, titremiş. Sonra kendini toparlayarak dikkatle deve bakmış, az kalsın bayılacakmış... Bu öyle bir dev, öyle bir devmiş ki bir dudağı yerde, bir dudağı gökte, koca dili dışarıda, gözleri mağara kapısı kadarmış. Ağzından alev, duman saçıyormuş”.

“Üç Pençeli Dev” (Dmitriyev, 1967: 56-66) adlı Türk masalında devi ejderha imajıyla birleştiren özellik, devin nehri işgal etmesi ve yılda bir defa güzel kız almasıdır: “Tellallar sokaklarda bağırıyorlarmış. Delikanlı turşucuya “Ne var?” diye sorarmış. Turşucu ise “Bu nehre bir dev yerleşmiş; yılda bir defa şehrimize su verir, ancak ona güzel bir kız verilse eğer”. Şimdi sırası padişah kızına gelmiş, çünkü her sene dev birer kız yiye yiye şehirde kız kalmamış.” diye cevap verir. Genelde dünya halk masallarında söz konusu motif su kaynağını koruyan ejderhaya aittir. Bu Türk masal versiyonunda ise ejderhanın suyla bağlantısının kaybolup bunun yerine kötü güçleri sembolize eden devin geldiği görülmektedir.

Dikkat edilmesi gereken hususlardan birisi devlerin yaşadığı mekândır. Adı geçen mekânlar arasında Arap’ın da çıktığı kuyu yer alıp devlerin kitonik, başka bir deyişle yeraltı dünyasıyla bağlantılı olduğunu göstermektedir. Söz gelişi, “Keloğlan Yedi Kat Yerin Altında” adlı masalda (Tezel, 1971: 314) Keloğlan tarafından yaralanmış dev “çocuğa hiçbir şey yapmadan oradan uzaklaşmış gidip bir kuyudan içeriye girmiş” ifadeleri yer almaktadır. Diğer Türk halk masallarında da devin kuyudan yeraltına, kendi diyarına inmesi, bir kuyunun devin evi olması, kuyuda yaşaması, kuyuyu tutması, devin kuyusu değırmen taşının altında

⁸ Suddenly there stood before him a negro efrif, one of whose lips touched the heavens, and the other lip the earth.

bulunması⁹ gibi betimlemeler sıkça karşımıza çıkanlardandır. Kuyu, mekân-alan ile ilgili olan evrensel düşüncenin yapısal parçası olduğundan kutsal ve saklı bir yerdir.

Kuyu dışında devlerin mağaralarda da saklandıkları bilinmektedir. Mağara, kuyu, yer altı, mahzen ya da zindan gibi bir yere giriş/iniş başka bir âleme geçişin işareti (Bars, 2017: 77) ve kitonik varlıkların yaşadığı bir yer olarak kabul edilmektedir. Mitoloji geleneğinde mağara, dışarıdaki görülen ve aydın dünyanın zıttı olarak görülmez ve karanlık bir mekân olarak düşünülüp hayat-ölüm-bereket kompleksine girmektedir. Mağaranın dar ve karanlık olması niteliği sadece fizikî değil aynı zamanda da ruhanîdir çünkü buraya giren kahraman âlemden uzak ve kendini sınırlı bir yerde bulur. İnsanın ruhunun tecridine yol açan mağara ile kuyu gibi mekânlar öteki dünyayı sembolize etmektedir (Osmanova, 2021: 36).

Söz gelişi, “Dil Rüküş Hanım” adlı masalda Dev Anası çocuğun peri olan Dil Rüküş ile görüşebilmesi için nasihat verirken bahsi geçen bütün gizemli mekânların geçtiği görülmektedir (Borovkov, 1938: 128):

“Benim evimin önünden geçen yoldan yürü. Karşına **kör bir kuyu**, ondan sonra da bir **ormanlık** çıkar. Ormanda, avlanıp canlı canlı birkaç kuş yakala. Kuyunun başına dönüp, kuşları buradan içeriye at. Kuyuya doğru eğilerek: "Anahtarı verin!" diye bağır. Kuyudan sana bir anahtar atılır, Anahtarı al ve günbatısına doğru ilerle. Karşına kocaman bir **mağara** çıkar. Hemen içeri gir, sağ elinle, birdenbire saldırarak eline ne geçerse al. Ve arkana bakmadan geriye dön. Anahtarı kuyuya at, eğer, arkana bakarsan işin biter”.

“Padişahın Oğlu” adlı Türk masalında (Dmitriyev, 1967: 45) ise demonolojik varlıkların yaşadığı bir yer olarak sayılan kuyuda ejderha bulunur. Kardeşler ejderhanın izlerine göre giderek kuyuya varırlar. Kardeşlerden en küçüğünün belinden bağlayıp kuyu içine indirdiklerinde delikanlı dibinde ejderhayı görür. Bu örneklerle dayanarak dev ile ejderhanın eşdeğerli imajların olduğu görülmektedir.

Yukarıda verilmiş örnekler dışında İgnacz Kunos tarafından derlenen ve 1901 yılında yayımlanan “Sihirli Türban, Sihirli Kırbaç ve Sihirli Halı” (İng. The Magic Turban, The Magic Whip And The Magic Carpet, s. 103-111) olarak adlandırılan Türk masalında araştırmamıza konu edilen motif periye ait olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu masalda delikanlı genç kızı takip ettiği sırada dudaklarından biri gökyüzüne dokunan diğer dudağı yeri süpüren siyah Peri’yi görmüş¹⁰ (Kunos, 1901: 108)¹¹. “Büyü yapan, büyüleyen kadın” anlamına gelen peri, güzelliğin simgesi olmakla beraber ürperti veren bir anlamı da içinde barındırır. Nitekim eski Türklerde aynı zamanda görünmeyen zararlı bir varlık şeklinde kabul edildiği anlaşılmaktadır (TDV İslâm Ansiklopedisi, 2007: 232). Peri, Anadolu folklor geleneğinde, kadın olabildiği kadar erkek cinsiyetinde de betimlenir.

Umay Günay’ın verdiği bilgilere göre (1983: 26) Türk masallarında periler “Çok güzel ve olağanüstü güçleri olan insan şeklinde tasvir edilmektedirler. Perilerin her şekle girme güçleri olmakla beraber, en çok güvercin biçimiyle masallara aksederler. Ayrıca nar, limon gibi meyvelerin, kütük gibi eşyaların içinden de çıktıkları olur”. Burada perilerin çıkabildiği bir yer olarak kütüğün yer alması dikkat çekicidir. Malûmdur ki Şamanlar yolculuğuna mağara, kuyu, çukur, yerdeki delik, pınar, ağaç kütüğü gibi yerlerden başlar (Bars, 2017: 76) ve bu şekilde yeraltına inerler. Orta Asya halklarının çoğunda da periler Şaman’ın yardımcılarıdır¹². Şamanizm’le bağlantıları dışında önce zikredilmiş mekânlar gibi ağaç kütüğü de orman/ yer/ toprak gibi unsurlarına ilişkin olduğundan olumsuz ve kitonik bir yer olarak düşünülebilir. Bununla birlikte “Sihirli Türban, Sihirli Kırbaç ve Sihirli Halı” adlı masalında perinin “siyah” vafına sahip olması onu Arap figürüyle ilişkilendirir ve olumsuzluğunu vurgular. “İki Kardeş” masalında (Dmitriyev, 1967: 86) da kızın kafası kestiği Arap “perilerin padişahı” olarak tasvir edilmektedir.

⁹ Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz.: Sarpkaya, S. (2014). “Türkiye Sahası Masal ve Efsanelerinde Demonolojik Varlıklar”(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

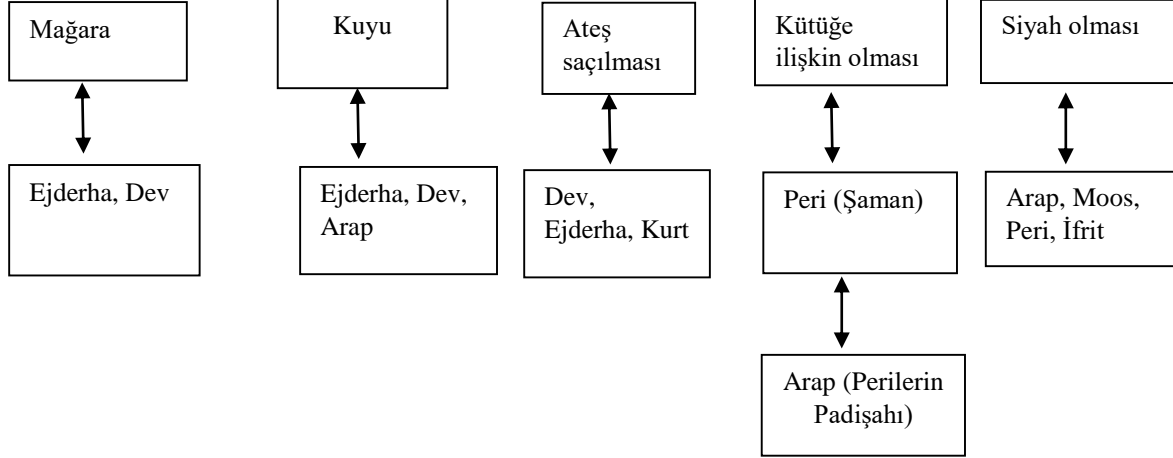
¹⁰ Söz konusu epizot “İki Kardeş” adlı masalda tamamen aynıdır.

¹¹ So the damsel went on before, and he followed her into room, and there he saw the black Peri, one of whose lips touched sky, while the other lip swept the ground.

¹² Abdurrahman-av-pari, Yunus-pari, Yulduz-pari, Kunduz-pari, Miskal-pari, Rahman-pari, Mulla-pari vs. gibi yardımcı perilerin isimleri bilinmektedir. Türkmenler, Özbekler arasında Şaman için “porhan” Tacikler ve Uygurlarda “parihon” kelimesi kullanılmaktadır. Uygur Türkleri Şaman seansına ise “peri oynatmak” derler (Basilov, 1990: 422).

Dolayısıyla kocaman ağız ve dudaklar sahibi olmasıyla birlikte kuyuda / mağarada yaşaması ve ağızından alevin saçılması özellikleri devde ve önce ele alınan kurt ile ejderhalarda¹³ da bulunmuştur. Buradan hareketle “bir dudağı yerde bir dudağı gökte” nitelikli karakterlerin belirleyici ile birleştirici öğeleri göz önünde bulundurularak aşağıdaki gibi bir şema kurulabilir:

Şekil 1. “Bir dudağı yerde, bir dudağı gökte” nitelikli karakterlerin ortak unsurları

4. Anadolu Dışındaki Türk Sahası

Türkiye dışı sahasında diğer Türk topluluklarında Arap karakteri bulunmasa da “bir dudağı yerde, bir dudağı gökte” motifine rastlanmaktadır. Rusya’nın orta güney bölgesinde yaşayan Teleüt Türklerinin folklor örnekleriyle ilgili ilk derleme çalışmaları XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde başlanmıştır. XX. yüzyılın başlarında Tomsk şehrine ait Kuznetskiy vilayetinde Çeluhoye ulusunda Çımyı Alagızov adlı anlatıcı tarafından Teleüt “Altay-Kuuçunu” destanı anlatılmıştır. Çalışmamızın önceki bölümlerinde diğer halklarda sıkça görülen ejderha/yılan imajı Teleüt epik metninde de tespit edilmiştir. “Altay-Kuuçunu” destanında bu karakter “жек-жылан” ismiyle karşımıza çıkmaktadır. Yiğidin atı “йерин ат” жек-жылан’a baktığı sırada alt dudağını yer içinden çıkardığını, üst dudağını ise gökyüzünden indirdiğini görür (Funk, 2020: 44).

1924 yılında K. Vertkov tarafından derlenen “Süt Ak Atın Üzerindeki Maladu” (Сүт ак атты Маладу) adlı Teleüt masalında ise aynı özellik artık yılan/ejdere değil, kurda hastır. Masala göre iki kardeş varmış. Yemek yerken birdenbire etrafında olan her şey sallanmaya başlamış, deprem olmuş, nehir taşıp sel olmuş, dağlar yıkılmış. Kardeşler çok korkmuş. Büyük kardeş küçüğüne “Git, bak ne olmuş” demiş. Küçük kardeş çıkıp her şeyi görünce hemen içeri girmiş, “Kendin git bir bak.” demiş. Büyük kardeş ise dışarı çıkıp ne görmüş: alt dudağı ta yerin içine, üst dudağı gökyüzüne kadar gider, ağız da kıvılcım saçar. Kurt bu. Kuyruğu ise nehrin diğer kıyısına kadar uzar” (Funk, 2020: 130).

Gagauz Türklerinin halk edebiyatında “cehennem karısı” olarak çevrilebilen “Жендем бабу” diye bir karakter “bir dudağı /çenesi yerde, öbürü gökte, pabuçlarıyla toz kaldırarak değnekle vurarak meydana gelir” şeklinde tarif edilmektedir (Sır, 2013: 95).

XX. yüzyılın otuzlu yıllarında bilim insanı N.F. Lebedev Güneydoğu Türkmenistan’da bulunan Mariyskiy Vilayetinde on üç Türkmen masalı kaydetmiştir. Masallarından birinde kafası kel olan çocuk, padişahın kızıyla evlenmek isteyince bir ihtiyar onun insanlar arasında mevcut olmayan ziraatı öğrenmesini ister. Keloğlan bir dudağı yerde, bir dudağı gökte dev kızının yanına gider, kız ise çocuğa eğitim verir” (Lebedev, 1954: 148-157, №13).

¹³ Türk halk edebiyatında mevcut olan “Battalname”de (1996), “Hazret-i Ali ile Mağrip’teki Ejderhanın Cengi” (Çetin, 1997) adlı hikâyede, dinî-destanî manzum halk hikâyesi olan “Kesik Baş” (Çelebi: 2019) adlı eserde ejderhanın kuyuda yaşadığı/oradan çıktığı görülmektedir.

“Nar Kızı” olarak adlandırılan Azerbaycan masalında bahsi geçen motif temsilcisi kocakarıdır. Masala göre Beyoğlu rüyasında nar içinde bulunan genç kızı görüp âşık oluvermiş. Kızı getirmek üzere vezirini gönderir fakat vezir, kızın devler arasında bulunduğundan bunun mümkün olmadığını dile getirir. Beyoğlu emrini yere getirmemezse başını kestirdiğini söyledikten sonra vezir vazifesini kabul etmek zorunda kalır. Vezir pazardan sakız alıp yanında bulunan evlerden birine girince bir dudağı yerde bir dudağı gökte kocakarıyı görür. Kocakarı “İyi ki geldin, ben artık altı aydır insan etini yememiştim” der demez vezir ağzına biraz sakız atar. Kocakarının oğulları gelince “İnsan eti kokuyor.” derler. Fakat kocakarı veziri yemez, tam tersi ona yardımcı olur (Zeynallı, 1935: 49). Bu epizot üç defa tekrarlanır. Azerbaycan masalında yer alan kocakarı imajı diğer Türk masallarındaki dev imajıyla benzerlik göstermektedir.

Hakas Türklerinin mitolojisinde “töbinki tilekey” (төбінгі тилекей) olarak bilinen yeraltı dünyasında hükümdarı Erlik-Han’a yardımcı olan daha yedi erlik mevcuttur. Bu yedi erlik’in oğulları ise olumsuz güce sahip bahadırlar “moos” olarak adlandırılmaktadır. Hakasça “moos” kelimesi 1) insanları yiyen insanoğlu biçiminde ama ayak yerine toynağı olan mitolojik canavar; 2) olumsuz karakterlerin adına eklenen parça olmak üzere iki anlama sahiptir (Hakasça-Rusça Sözlük, 2006: 252). Hakas mitolojik anlatılarında bunların yüzleri kapkara, gözleri fincan kadar, alınları simsiyah kazan dibi gibi korkutucu dış görünüşü var olduğu için “kara mooslar” da denir. Yeraltından yukarıya ancak insanlara zarar vermek için çıkarlar. Bunların başında ise yedi kafalı ejder “Büyük Moos” durmaktadır. Kafalarından biri gökyüzüne, öbürü de yeryüzüne değer; bir kulağı göğü, diğeri ağaçların köklerini dinler” betimlemeleri yer almaktadır (Butanayev, 2003: 103).

Olumsuz nitelikleri arasında Arap karakterinde olduğu gibi moosların da yüzünün kara olması dikkat çekicidir. Ak, kıvılcık, gök mavisi ile sarı renklerin yanında kara da önemli bir yere sahiptir. Türk kültürü bakımından bu ana renklerin farklı anlamlarda yorumlanması mümkündür. “Kara” ifadesi dünya yönlerinden kuzeyi ve bazen güç, kuvvet anlamında kullanılmasının yanı sıra sıkça negatif hususları da belirtmektedir. Kocaman ağız, bir dudağı /çenesi yerde, öbürü gökte özelliğine sahip olmakla birlikte mitolojik ya da folklorik karakterin şeytanî tabiatı simsiyah çehresi vasıtasıyla da vurgulanmaktadır.

Ugarit metinlerinden D.A. Funk’un kaleme aldığı Teleüt rivayetlerine kadar örneklerin mevcut olması mitolojik motiflerin aşırı dayanıklılığına, kalıcılığına ve uzun süredir çoğaltılabilirliğine belli bir şekilde işaret etmektedir. Bu sebepten dolayı söz konusu motiflerin yayılmasına ilişkin veriler, insanlığın geçmişiyle ilgili bir kaynak sayıldığını, folklorik metinleri içeren kitapların ise değerli tarihî bilgileri sakladığını söylemek mümkündür (Duvakin, 2023: 121-122).

5. Sonuç

Çalışmamızda ele alınan “bir dudağı yerde, bir dudağı gökte” motifi Avrupa, Anadolu, Kafkasya, Sibirya ve Rusya’nın doğu bölgesinde tespit edildiğine göre Avrasya dışında örneklerinin az olduğu anlaşılmaktadır. Dünya halk edebiyatı ürünlerinde ve mitolojik metinlerinde “dudak” ile birlikte çene, diş gibi karakterin korkunç niteliğine işaret eden kavramlar da kullanılabilir. Hatta Kalmuk halk masallarında “canavarın bir sesi yerde, bir sesi ise gökte duyulur” biçiminde anlatılan eş anlamlı motif türü de mevcuttur. Sadece “dudak” Nivih¹⁴, Yukagir¹⁵ halkları, Halha-Moğollar, Tuva, Altay, Kazak, Azerbaycan, Anadolu, Gagauz, Çuvaş Türkleri, İranlılar, Yunanlılar, Slovaklar, Estonyalılar ve Ermenilerin folklor örneklerinde yer almaktadır.

İlk bakışta benzerlik gösteren “bir boynuzu yerde, bir boynuzu gökte” ve “bir dudağı yere, diğer dudağı göğe çivilenmiş” motifleri ise başka işlevlerine sahipken cehennem ağzını simgeleyen sadece “bir dudağı (dişi/çenesi) yerde, bir dudağı (dişi/çenesi) gökte” motifi incelenmiştir. Anlatı türleri açısından adı geçen motif halk masallarında, halk hikâyelerinde, epik metinlerde ve mitolojik inanışlarda tespit edilmiştir. Söz konusu motif bakımından Anadolu halk masallarında dev-kocakarı-ejderha tamamen aynı fonksiyon gerçekleştirirken birbirinin yerine girebilir.

Anadolu sahası, Anadolu sahası dışında yaşayan Türk toplulukları ve Türk olmayan halklara özgü folklor ve mitolojik örneklerinin incelenmesi sonucunda aşağıdaki gibi tablo sunulabilir:

¹⁴ Nivihler, Rusya’da Habarovsk Bölgesinde bulunan Sahalin Adası’nın kuzeyinde ve Amur Nehri’nin denize döküldüğü yerde yaşayan yerli bir halktır. Şamanizm inancına sahiptir.

¹⁵ Kuzey-doğu Sibirya halkıdır. 2021 yılı nüfus verilerine göre 1802 kişidir.

Tablo 1. Çeşitli Halklarda “Bir Dudağı Yerde Bir Dudağı Gökte” Motifi ve Temsilcileri

Halkların ve Bölgelerin Adları:	Karakterler:
Ugarit	Ölüm ve verimsizlik Tanrısı
Hint, Anadolu, Türkmen	Dev
İskandinav, Teleüt Türkleri	Kurt
Rus, Ukraynalı, Belarus, Rumen, Moldovalı, Slovak, Macar, İranlı (Türkmen), İnguş (Kuzey Kafkasya), Tacik, Çuvaş, Oyratlar.	Ejder/Uçan Yılan
A n a	Arap (Anadolu Türklerinde nadiren Siyah Peri, İfrit)
Ossetya, Azerbaycan, Gagauz Türkleri, Gürcüler	Kocakarı, Dev Anası
Estonya	İblis Anası
Kazak Türkleri	Mungir-Nangır ¹⁶
Altay Türkleri, Kumandılar	Dütpa (Ker-dütpa, djütpa, yutpa) ¹⁷
Tuva Türkleri	Mangıs ¹⁸ (eril, dişil olabilir)
Buryatlar	Oktor adlı orman aslanı
Nivih halkı	Mors (deniz aygırı)
Japonya	Balina ¹⁹
Türkmenler	Dev Kızı
Hakas Türkleri	Moos
Buryatlar	Oktor isimli aslan

Tabloda görüldüğü gibi söz konusu motif, araştırılan halklar arasında en çok ejderha ya da uçan yılan karakterlerinde tespit edilmiştir. Türk halk edebiyatı ürünlerinde ejderhanın kötü ruhlu bir varlık olarak tasvir edildiği bilinmekle beraber erken dönem Türk mitolojik anlayışlarında daha çok güç ve refah sembolü, özellikle su kaynaklarının koruyucusu olarak düşünülürdü. Bu sebepten dolayı olumsuz nitelikli karakter işlevi üstlenen ejderhanın Doğu, Batı Slavlarında, Balkanlar’da ve Kafkasya’da görme ihtimali daha yüksektir. “Bir dudağı yerde, bir dudağı gökte” ejderha sadece Çuvaş, Hakas (moos) ve Oyrat Türkleri arasında bulunmuştur, diğer bütün Türk topluluklarında ejderha yerine kara güçleri ifade eden çeşitli mitik-folklorik varlıklar yer edinmektedir. Çuvaş halk masalının içeriği de Slav ve Balkanlar coğrafyasında kaydedilen masallarına çok yakındır. Buradan hareketle ödünç alınması söz konusu olabilir.

İlgi çekici diğer özelliklerden biri bahsi geçen motifi taşıyan varlıklar arasında dişi karakterlerin bulunmasıdır. Önce görüldüğü gibi Anadolu halk hikâyelerinde (Şah İsmail), Ermeni, Azerbaycan, Türkmen ile Gagauz Türklerinin halk masallarında “bir dudağı yerde, bir dudağı gökte” karakter gerek Arap gerekse başka bir varlık biçimine bürünen dişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda kanaatimizce demonik başlangıcı olan

¹⁶ Kazak Türklerinin halk masallarında ölümler diyarı bekçisi olan “aydagar” isimli varlığın yanı sıra rastlanan bir karakterdir. Kazak inanışlarına göre insanlar vefat eden birini toprağa verdikten ve ondan kırk adım uzaklaştıktan sonra Mungir-Nangır ortaya çıkar (Kaskabasov, 2014: 128).

¹⁷ Altay Türklerinin mitolojik anlayışlarına göre yeraltındaki Erlik’in sarayı siyah çamurdan yapılmıştır. Ölümlerin bulunduğu yere ulaşılabilmesi için “at kılı köprüsü üzerinden dipsiz siyah gölden geçilmesi gerek. Köprüyü ise yeraltı nehrinin kıyasında yaşayan dütpa (ker-dütpa, djütpa, yutpa) olarak adlandırılan canavarlar korurlar. Bu varlıkların dış görünüşüyle ilgili betimlemeler tam net değildir, ama suya ilişki olmaları ortak bir niteliğidir. İnsana karşı olma özellikleri, Şamanlara yardımcı olmalarına engel olmaz.

¹⁸ Türk-Moğol mitolojisinde insan biçiminde şeytanî varlıklar, insanları yiyecek kötü ruhlardır.

¹⁹ Amur nehrinin kıyasında yaşayan Nivih halkı ve Japon Denizi’ne yakınlarına yerleşip balıkçılıkla uğraşan Aynu halkının folkloruna “bir dudağı yerde bir dudağı gökte” olan kocaman balina/mors gibi hayvanların girmesi de doğaldır olarak görülmektedir.

yaratıklar (Dev Anası, Dev Kızı, ejderha) Mitolojik Ana kompleksi çerçevesinde, Ermeni halk anlatılarında gördüğümüz Arap maskesini takan ve eşkıyalık yapan güzel kız örneği ise kıyafet/kılık değiştirme motifi içinde değerlendirilmelidir. İgnazc Kunos'un derlediği masallar arasında siyah Peri de söz konusu özelliğe sahiptir. Azerbaycan, Türkmen Türklerine, Gürcülere has folklor anlatılarında Dev Anası / Kızı'nın da korkunç ve kocaman ağzı vardır. Türk halk edebiyatı örneklerine dayanılarak devlerin mağara hariç, yeraltı kentlerde ve kuyularda yaşadığı bilinmektedir. Buldukları mekânlar bakımından diğer halklardaki Arap ve yeraltı hükümdarı Erlik'in diyarına ait varlıklar da benzerlikler göstermektedir. Motif temsilcilerinin çoğunun yaşadığı veya çıkıverdiği yerler ya yeraltı ya da kuyudur. Ejderhanın olduğu masallarda ise ejderha yeraltında değil, köprü altında bulunmaktadır. Ama burada da ejderha öbür dünyanın sınırını bekçisi olarak görülür, çünkü dünya mitolojilerinde köprü, mitik alanının farklı noktalarını birleştiren ve insanların yaşadığı ile öteki dünya arasında bulunan bir yapıdır. Teleüt Türklerinin halk anlatılarında yer alan Kurdu'nun gelişinde da yerin sallanması, dağların yıkılması ve nehrin taşması anlatıldığı için yeraltından çıktığı varsayılabilir. Netice itibarıyla çalışmamıza konu edilen motif temsilcisinin hangisi olursa olsun saklandığı mekân ya yeraltı ya da kuyudur, bu bağlamda olumsuz olarak nitelendirilen figürlere ait olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynaklar

- Afanasyev, A.N. (1957). *Narodnyye russkiye skazki*. T.1.Leningrad: Goslitizdat.
- Armyanskiye Narodnyye Skazki (1933). Moskova-Leningrad: Academia.
- Bars, M. (2017). Türk Destanlarında Mağara Kültü Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (52). 75-82.
- Basilov, V.N (1990). Mifologičeskiy slovar. “Pari” maddesi. Moskova: Sovetskaya entsiklopediya.
- Beryozkin, Yu.Ye. “Bölgelere Göre Folklorik-Mitolojik Motiflerin Yayılması ve Tematik Sınıflandırılması” *Katalogu*. <https://www.ruthenia.ru/folklore/berezkin/> (Erişim Tarihi: 23.12.2024).
- Boratav, P.N. ve Eberhard, W. (1951). The Negro in Turkish Folklore. *The Journal of American Folklore*, 64(251), 83–88.
- Boratav, P.N. (2009). *Zaman Zaman İçinde*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Borovkov, A.V. (1938). *Skazki narodov vostoka*. Moskova-Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Bozkurt, N. (2007). TDV İslâm Ansiklopedisi. “Peri” maddesi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/peri> (Erişim tarihi: 24.03.2025).
- Butanayev, V.Ya. (2003). *Burhanizm türkov Sayano-Altaya*. Abakan: İzdatelstvo Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N.F. Katanova.
- Cosquin, E.G (1922). *Études Folkloriques. Recherches sur les migrations des contes populaires et leur point de départ*. Paris : Édouard Champion.
- Curtin, J. (1890). *Myths and Folk-Tales of the Russians, Western Slavs, and Magyars*. London: Sampson Low, Marston, Searle & Rivington.
- Çelebi, S. (2019). *Mevidü'n-Nebî (Vesiletü'n-Necât)*. Hazırl. İ. Kadioğlu. Ankara: Sonçağ Akademi.
- Çetin, İ. (1997). *Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknâmeleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.
- Dedes, Y. (1996). *Battalname*. Yayl. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin. Harvard Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.
- Dmitriyev, N.K. (1967). *Turetskiye narodnyye skazki*. Moskova: Nauka.
- Duvakin, Y.N (2023). Teleutskiy folklor. Sost., vstup. st., zapis, normaliz. Tekstov, per., komment. D.A. Funka. Otv. Red. A.V. Dıbo. Moskova: İEA RAN. Retsenziya na knigu. *İzvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk*. (6) 117-122.
- Funka. Otv. Red. A.V. Dıbo. Moskova: İEA RAN. Retsenziya na knigu. *İzvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk*. (6) 117-122.
- El-Beyzâvî, El-Kâdî Nâsırüddîn (1988). *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*. thk. Muhammed Abdurrahman Mar'aşlı. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'lArabî.
- Erbaş, A. (2000). TDV İslâm Ansiklopedisi “İfrit” maddesi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ifrit> (Erişim Tarihi: 24.03.2025).
- Eski Ahit (72: 9-9). <https://ekzeget.ru/bible/psaltir/glava-72?verse=9:9-9/> (Erişim Tarihi: 17.02.2025).
- Funk, D.A. (2020). *Teleutskiy folklor*. Moskova: İEA RAN.
- Günay, U. (1983). Türk masallarında geleneksel ve efsanevî yaratıklar. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1). 21-46.
- Hakasça-Rusça Sözlük (2006). “Moos” maddesi. Novosibirsk: Nauka.
- İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebi'l-Fidâ İsmail Ed-Dımeşkî (2022). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. Ankara: Erkam Yayınları.
- İvan-Krestnyanskiy Sın İ Çudo-Yudo (1963). Karelskoye knijnoye izdatelstvo.

- Kaskabasov, S. (2014). *Folklormaya proza kazahov*. T.3. Astana: Foliant.
- Kaya, D. (2020). *Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü*. 4. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kınal, F. (1963). Ugarit Krallarının Tarihi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 8 (14). 1-15.
- Koroglu, H.G. (1991). *Şasenem i Garıp, Kasım-oglan i drugije turkmenskiye narodniye povesti*. Moskova: Şçüka.
- Köse, N. (1994). Sevdiğini Yenerek Alan Genç Kız Motifi ve Türk Halk Hikâyeleri. *Milli Folklor*. 3 (23). 24-30.
- Kremnitz, M. (1882). *Rumänische Märchen*. Leipzig: Wilhelm Friedrich.
- Kunos, İ. (1901). *Turkish Fairy Tales And Folk Tales*. London: A.H. Bullen.
- Lebedev, N.F. (1954). *Turkmenskiye narodniye skazki Mariyskogo rayona*. Moskova-Leningrad: İzdatelstvo AN SSSR.
- Mahabharata (1987). *Kniga tretya, lesnaya. Aranyakaparva. Pamyatniki pismennosti Vostoka LXXX*. Moskova: Nauka.
- Neklüdiv, S. YU. (2004). *Yazık kulturu. Semantika i grammatika*. Moskova: İndrik.
- Nesir Edda (Mladşaya Edda) (1970). Leningrad: Nauka.
- Osmanova, G.Z. (2021). Mifolojiçeskoye prostranstvo v epose “Kniga moyego deda Korkuta”. *Vestnik Severo-Vostoçnogo federalnogo universiteta imeni M.K. Ammosova*. № 3. 35-42.
- Parpulov, L. (1976). *Za съдържанието термина мотив във фолклористика*. Български фол Кн. 3-4.
- Propp, V. Ya. (1985). *Masal Biçimbilimi*. İstanbul: Kent Basımevi.
- Putilov, B.N. (1975). Motiv kak süjetoobrazuyuşiy element: *Tipolojiçeskiye issledovaniya po folkloru. Sbornik statey pamyati V.Ya. Proppa*. Moskova: Nauka. 141-155.
- Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed B. ÖMER (1989). *Mefâthü 'l-Gayb*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sarpkaya, S. (2014). *Türkiye Sahası Masal ve Efsanelerinde Demonolojik Varlıklar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Siyavuşgil, S.E. (1941). “*Karagöz. Psiko-Sosyolojik Bir Deneme*”. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Sırf, V.İ. (2013). *Gagauzskaya narodnaya voşebnaya skazka*. Sankt-Petersburg: İzdatelstvo Russkoy hristianskoy gumanitarnoy akademii.
- Stebleva, İ.V. (2002). *Oçerki po turetskoy mifologii*. Moskova: Vostoçnaya literatura RAN.
- Suyûtî, Celaleddin (2013). *Ed-Dürrü 'l-Mensûr Fi 't-Tefsîri Bi 'l-Me 'sûr*. İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- Şalıgına, S.G. (2012). Ponyatiye «motiv» i yego interpretatsiya v literatüre i muzıke. *Sotsialno-ekonomiçeskiye yavleniya i protsessı*. (1). 250-254.
- Taberî, Ebu Ca Fer Muhammed B. Cerîr (2024). *Câmî 'u 'l-Beyân 'an Tefsîr-i Âyi 'l-Kur 'ân: Tefsîru 't-Taberî*. İstanbul: Beka Yayınları.
- Şifman, İ.Ş. (1999). O Ba'lu. Ugaritskiye poetiçeskiye povestvovaniya. *Pamyatniki pismennosti Vostoka CV 2*. Moskova: İzdatelskaya firma “Vostoçnaya literatura RAN”.
- Teneşev, E. Ya. (1964). *Salarskiye teksti*. Moskova: Nauka.
- Tezel, N. (1971). *Türk Masalları*. C.2, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Thompson, S. (1955). *Narrative motif-analysis as a folklore method. Folklor Fellow Communication*. N. 161. Suomalainen Tiedeakatemia-Academia Scientiarum Fennica.
- Thompson, S. (1977). *The Folktale*. University of California Press.
- Veselovskiy, A.N. (1913). *Sobraniye soçineniy. Poetika süjeta*. T.2. Vıp.1. Sankt-Petersburg. İmperatorskaya Akademiya Nauk.
- Yücel, A. (1998). Masallarda Dev ve Yaratılış Destanındaki Benzerleri. *Milli Folklor*. 10 (39), s. 38-45.
- Zeynalı, H. (1935). *Azerbaycanskiye türkskiye skazki*. Moskova: Academia.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazarı, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazarı kullanmış olduğu resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.
